13-14 MAYIS 2022

ULUSLARARASI

KEMALPAŞAZÂDE (İBN KEMAL)

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Editörler: Murat DEMİRKOL - Rahim AY - Sümeyye AYSU - Mehmut ŞİMŞAT

– 2 –

13-14 MAYIS 2022

ULUSLARARASI

KEMALPAŞAZÂDE

(İBN KEMAL)

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

-2-

Editörler

Prof. Dr. Murat DEMİRKOL

Dr. Öğr. Üyesi Rahim AY

Arş. Gör. Sümeyye AYSU

Mahmut ŞIMŞAT

FECR

Fecr Yayınları: 551

13-14 MAYIS 2022
ULUSLARARASI
KEMALPAŞAZÂDE (İBN KEMAL)
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ
-2-

Editörler
Prof. Dr. Murat DEMİRKOL
Dr. Öğr. Üyesi Rahim AY
Arş. Gör. Sümeyye AYSU
Mahmut ŞIMŞAT

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: (0312) 395 85 71
(Sertifika No: 47479)

1. Baskı: Ağustos 2022

ISBN: 978-625-8005-97-4 (Tk.)
ISBN: 978-625-8005-99-8 (2.Cilt)

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

13-14 MAYIS 2022

ULUSLARARASI

KEMALPAŞAZÂDE

(İBN KEMAL)

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

-2-

Editörler

Prof. Dr. Murat DEMİRKOL

Dr. Öğr. Üyesi Rahim AY

Arş. Gör. Sümeyye AYSU

Mahmut ŞIMŞAT

Ankara 2022

"***Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri***"

adlı bu kitap,

Tokat Kültür Sanat ve Eğitim Vakfı'nın destekleriyle basılmıştır.

Vakfa ve yetkililerine teşekkür ediyoruz.

İÇİNDEKİLER

DİLBİLİM

Kemalpaşazâde'nin Belâgata Dair Risalelerinde Sekkâkî Yorumu ve Eleştirisi
Sahip AKTAŞ ---------- 9
التّفكير البلاغي عند ابن كمال باشا من خلال رسائله البلاغية
Hüseyin ESVED ---------- 22
İbn Kemâl'in *Esrâru'n-Nahv* Adlı Eserinde İhticâc ve İstişhâd
Abdulkadir KİŞMİR ---------- 33
İbn Kemal'in Tefsirindeki Nahiv Usulü ve Bazı Nahvî ve Luğavî Değerlendirmeleri
Mehmet Zahid ÇOKYÜRÜR ---------- 56
***Et-Tenbîh 'Alâ Galati'l-Câhili ve'n-Nebîh* Adlı Eseri Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Galatât Olgusuna Yaklaşımı**
Selman YEŞİL---------- 69
İbn Kemal'e Nispet Edilen *Risâle fi'l-Cem'* Adlı Risalenin İncelenmesi
Süleyman CESUR ---------- 85
Kemalpaşazâde'nin *fi Cevâzi't-tevassu' fi kelami'l-'Arab* Adlı Risâlesinin Muhteva Analizi
Cemile BİÇER---------- 101

FIKIH-İSLAM HUKUKU

Kemalpaşazâde'nin Klasik Hanefî Geleneğine Eleştirel Yaklaşımı
Ömer Faruk ATAN ---------- 117
Kemalpaşazâde'nin *Hidâye*'ye Yönelttiği Eleştiriler
Hasan SELEK ---------- 140
Hanefî Aslî Kaynaklarının Tashîh ve Tenkîdi Üzerine: Kemâlpaşazâde'nin *el-Vikâye*'yi Islâhı Hakkında Bir Değerlendirme
Münir Yaşar KAYA ---------- 155
İbn Kemâl'in *Mühimmâtü'l Müfti* Adlı Eseri Bağlamında Osmanlı Fakihlerinin İftâda Yararlandığı Kaynaklar ve Değerlendirmesi
Ahmet İNANIR-Necmettin SAYDAN---------- 178
Kemalpaşazâde'nin Cuma Namazıyla İlgili Bazı Görüşleri ve Bu Görüşler Hakkında Yapılan Değerlendirmeler
Ahmet Muhammet PEŞE ---------- 188
Ceza Hukuku Açısından Şarap İçme Haddi: Kemalpaşazâde'nin Şarap Hakkındaki Üç Risalesi Örneği
Muhammed Ferruh ORUÇ---------- 199
Kemalpaşazâde'nin *Sirâciyye* Tashihi Üzerine Bir Değerlendirme
Faruk Emrah ORUÇ ---------- 209
Kemalpaşazade'nin *Fi Miktârı Meshi'r-Re's* Risâlesinin İncelenmesi
Halis DEMİR ---------- 228

TEFSİR

Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Geleneğinin Bir Temsilcisi Olarak İbn Kemal'in Nesh Meselesine Yaklaşımı
Ömer DİNÇ----------245
نُكَتُ الْفُرُوقِ اللُّغَوِيَّةِ عِنْدَ ابْنِ كَمَالِ بَاشَا فِي تَفْسِيرِهِ
Shakir Mahmud Huseyn el-A'ZAMÎ----------261
İzah, Tenkit ve Muhâkeme: İbn Kemâl Paşa'nın *Envâru't-tenzîl* Hâşiyesi
Ersin ÇELİK----------277
Kemalpaşazade'nin Zemahşerî'ye Özgün Tefsir Eleştirileri
Fatma ÇAKIR----------297
Kemalpaşazâde'nin Tefsirdeki Metodu: Furkan Sûresi Örneği
Mehmet Zeki SÜSLÜ----------307
İbn Kemal Paşa'nın Sure Tefsirleri: Nebe Sûresi Örneği
Süleyman PAK----------318
***Tefsiru İbn Kemalpaşa* Adlı Eserde Fâtiha Sûresinin Yorumlanması**
Hacı ÖNEN----------336

HADİS

Şeyhülislam Kemalpaşazâde'nin Hadis Alanı ile İlgili Eserleri ve Hadis İlmî Müktesebatı
Yunus YAZICI----------351
İbn Kemâl Paşa'nın *et-Tefsîr*'indeki Hadisçiliği
Halil İbrahim DOĞAN----------368
***Risâletün fî mustalahâti'l-muhaddisîn* Risâlesi Bağlamında İbn Kemâl'in Hadisçiliği**
Necdet AYDOĞDU----------405
İbn Kemâl Paşa'nın *"el-Fevaidu'l-Muddaridetü'l-Hiyaz fi Şerhi Kitabi'r-Riyaz"* İsimli Eserinde Hadisleri Şerh Etme Metodu
Emrah UÇAR----------426

İbn Kemâl'in *Esrâru'n-Nahv* Adlı Eserinde İhticâc ve İstişhâd

Abdulkadir KİŞMİR
Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
abdulkadir.kismir@erdogan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5297-0138

Öz

İbn Kemâl Paşa 16. Yüzyılda Osmanlı ilim ve kültürünün en önemli temsilcilerinden biridir. Zira kendisi tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi dini ilimlerin yanı sıra tarih, edebiyat, dil, felsefe ve tıp alanında önemli eserler telif etmiştir. Eserleri üzerinde yüzlerce çalışma yapılmış olan İbn Kemâl Arapçaya vukufiyeti ile de temâyüz etmiştir. Eserlerinin çoğunu Arapça telif eden Kemalpaşazâde Arap dili ile ilgili birçok risalesinin yanında Esrârun'n-nahv isimli bir nahiv kitabı kaleme almıştır. Fakat bu eser, dönemindeki diğer eserler kadar öne çıkmamış ve üzerinde şerh ve haşiye yapılmamıştır. Eser her ne kadar muhtasar bir nahiv kitabı görülse de pek çok nahiv konusu derinlemesine işlenip delillerle güçlendirilmiştir. Ayrıca İbn Kemal Paşa bu çalışmasında dönemindeki şerh ve haşiye geleneğinden ayrılmış ve kendine özgü bir eser ortaya koymaya çalışmıştır. Zira eserinde nahvi kurallara dair illetler tespit etmiş, bazen farklı ekollerin görüşlerini mukayese ederek kendi görüşünü sunmuştur. Çalışmasında, bazı yerlerde şiirleri şâhit olarak sunmuş özellikle dilbilgisel görüşlerini desteklemek için âyetlere çokça yer vermiştir. Diğer nahiv eserlerinde olduğu gibi hadislere fazlaca yer vermemiştir. Bunların yanında akli delil olan kıyası kullanmış, kuralların ortaya çıkmasındaki rolüne dikkat çekmiştir. Bu çalışmada Esrâru'n-Nahv nahiv usulü açısından ele alınacak, müellifin ihticâc ve istişhâd faaliyetinde kullandığı dilsel verilerin tespiti ortaya koymaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, İbn Kemal, Esrâru'n-Nahv, Nahiv usulü, İhticâc, İstişhâd, Dilsel veri

Iḥtıjāj And Istıšhād in Ibn Kemāl's Book Named "Asrār En-Naḥv"

Abstract

Ibn Kemāl Pāshā, one of the most important representatives of Ottoman science and culture in the 16th century, is a prominent scholar in the fields of history, literature, language, philosophy and medicine, as well as religious sciences such as tafsir, hadith, fiqh, theology, and sufism. Hundreds of studies have been made on his works and he been known

with impressive mastery of Arabic. So, he wrote most of his works in Arabic including a grammar book called "Asrār en-Naḥv" besides many treatises on Arabic language. However, this grammar book did not stand out as much as the other works and were not made on it annotation or marginal notes. Although this work accepted as a concise syntax book, most of its subjects discussed in depth and supported with linguistic evidence. In addition, in this work, Ibn Kemāl Pāshā tried to create a unique work by getting out of the tradition of commentary and annotation of his time. Because, he tried to determine the causes regarding the syntactical rules and sometimes he compared views of different schools therefore put forward his own opinion. In the work, sometimes he supported his views with poetic evidences and used a lot of Quranic verses to justify especially his grammatical views. He didn't give much place to hadiths, as seen in his other syntax works. In addition to these, he used syllogism, which is accepted as rational evidence, and drew attention to its role in the emergence of grammatic rules.

Keywords: Arabic Language, Ibn Kemāl, Asrār en-Naḥv, Syntax method, Iḥtijāj, Istišhād, Linguistic data.

Giriş

Dedesine nispetle İbn Kemâl ve Kemâlpaşazâde olarak tanınan Şemseddîn Ahmed Çelebi (öl. 940/1534) Osmanlıda şeyhülislâmlık makamına ulaşan çok yönlü bir âlimdir. Dönemlerinde yaşadığı II. Bayezid (öl. 918/1512), Yavuz Sultân Selîm (öl. 926/1520) ve Kânûnî Sultân Süleymân'ın (öl. 974/1566) sevgi ve saygısını kazanmıştır. Hem beşeri hem de dinî ilimlerde çok sayıda yayına imza atmıştır.[1] Çoğu risale şeklinde günümüze ulaşan eserleri 200'ü aşmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin yetiştirmiş olduğu en büyük âlimlerden kabul edilmiştir.[2] Dil ilimlerine ait pek çok risalesinin yanında *Esrâru'n-nahv* adlı eseri yazıldığı dönemdeki diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Çünkü telif edildiği dönemde daha çok taʿlîk ve hâşiye çalışmaları mevcut olup nahve dair müstakil çalışmalara yeterince yer verilmemiştir. Diğer taraftan önceki çalışmalar özellikle Basra ve Kûfe ekolleri arasında cereyan eden tartışmalara gereğinden fazla yer vermektedir. Bu eserde ise pratikte yararı olmayan ekoller arasındaki birçok tartışma ele alınmamıştır. *Esrâru'n-nahv* Zemahşerî'nin *el-Mufassâl*'ına birçok yönden benzemek-

---

1 Şerafettin Turan, "Kemâlpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 25: 238.

2 M. A. Yekta Saraç, *Kemâl Paşazâde Dîvân ve Diğer Şiirler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, 17.

le beraber muhtasar ve kendine özgü bir nahiv eseri olma özelliğine sahiptir.[3]

Gramer üzerine yazılan ilk eserlere bakıldığında dil ile ilgili kuralların tespiti ve doğruluğuna kanıt olması için nahiv âlimleri Kur'an'ı Kerîm, Arap şiiri ve nesri başta olmak üzere farklı kaynaklara başvurmuşlardır. Bu faaliyet daha sonraki âlimler tarafından da kabul görmüştür.

Bu çalışmada öncelikle istişhâd ve ihticâc kavramlarının terimsel anlamları verilmiş ve nahiv usulünü oluşturan deliller üzerinde kısaca durulmuştur. Daha sonra İbn Kemâl Paşa'nın istişhâd ve ihticâc faaliyeti ele alınmıştır. Buna dair örnekler verilmiş, genel olarak nahiv kurallarını tespitte kullandığı deliller incelenmiştir.[4]

1. İhticâc ve İstişhâd Kavramları

İhticâc (الاحتجاج), sözlükte yönelmek, kastetmek[5] anlamına gelen حَجَّ kelimesinden türetilmiş iftiʿâl kipinde mastardır.[6] İstifʿâl vezninde gelen istişhâd (الاستشهاد) kelimesi ise sözlükte tanıklık etmek, tanık olmak, şâhit olmak anlamına gelen شهد kelimesinden türetilmiştir.[7]

İhticâc kelimesi terim olarak; "*Lugat ve nahivle ilgili bir meselede güvenilir sözlerle delil getirmektir.*"[8] Daha açık bir ifadeyle, "*Arap dilinde var olan bir kural veya kullanımın ya da herhangi bir dilsel verinin doğruluğunu ispatlamak için başta Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sözleri olmak üzere Arap şiiri, nesri veya emsâl-i Arap'tan deliller getirmektir.*"[9] Bu faaliyet sonucunda dil ile ilgili bir kural veya kullanımın doğruluğu fasih bir Arap'tan gelen nakille desteklenmiş olur. İstişhâd ise terim olarak: "*Bir kelimenin veya ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla sıhhati kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek-*

---

3 Daha fazla bilgi için bk. Şemsuddîn Ahmed b. Süleymân, *Esrâru'n-nahv*, thk. Ahmed Hasen Hâmid (Nablus: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 43 vd.

4 *Esrâru'n-nahv* üzerinde yapılan ve ulaşabildiğimiz çalışmalar şunlardır: Ramazan Ege, "İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalara Kısa Bir Bakış" (Doktora Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002); Abdullah Muhammed eş-Şemrânî, "et-Tefkîru'n-nahvî ʿinde İbn Kemâl Bâşa fî kitâbihî Esrâri'n-nahv" (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün, Câmiatu Muʾte, 2011); Halil İbrahim Yılmaz, "Kemâlpaşazâde'nin Esrâru'n-Nahv'i İle Birgivî'nin İzhâru'l-Esrâr'ının Mukâyesesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2018).

5 Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr (öl. 711/1311), *Lisânu'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/19945), 2: 226.

6 Muhammed b. Murtazâ ez-Zebîdî (1205/1791), *Tâcu'l-ʿArûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, (Kuveyt: Vizâretu'l-İlâm, 1385/1965), 5: 570.

7 İbn Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 3: 238.

8 Muhammed Semîr Necîb el-Lebedî, *Muʿcemu mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 61.

9 Saʿîd el-Afgânî, *fî Usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1407/1987), 6.

tir."[10] İhticâc veya istişhâd için kullanılan dilsel örneklerin her biri tümevarım metoduyla genel bir hükme varmak için kullanılan tikel önermelerdir. Bu gibi faaliyetler dil ile ilgili çalışmalarda doğruluğu kesin örneklere ihtiyaç duyulduğundan ortaya çıkmıştır.[11] Bu önermelerin her biri ya Kur'ân'ı Kerim'den ya Hz. Peygamberin sözlerinden ya da dil konusunda güvenilir Arapların gerek şiir gerekse nesir tarzında bize ulaşan rivayetlerinden elde edilir.[12] İstidlâl kelimesi de yukarıda verilen terimsel anlamı içerecek şekilde kaynaklarda yer bulmuştur.[13] Bu terimler her ne kadar aynı anlamı içerseler de bu konuda farklı görüşte olanlar da vardır. Farklı dil ekollerinin görüşlerini aktaran ve mukayese eden eserlerde bir nahiv âliminin muarızlarına sunduğu delilden önce احتجّوا veya يحتجّون gibi ifadeler kullanıldığından dolayı bazı araştırmacılar ihticâc kelimesinin terim anlamını "*üzerinde ihtilaf olan nahiv meselelerinde*" kaydıyla daha dar tutmuştur.[14]

İstişhâd veya ihticâc faaliyetinin dil ile ilgili meselelere hasredilmiştir. Çünkü her ne kadar farklı ilim dallarında bu metot uygulansa bile söz konusu şâhit getirme durumu da o ilim dallarındaki dil ile ilgili alanları kapsamaktadır.[15] İstişhâd ve ihticâc faaliyeti Kur'ân-ı Kerîm'de geçen garîb kelimelerin tefsir edilmesine duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı ileri sürülmüştür.[16] Halife Ömer'e (öl. 23/644) nispet edilen ve istişhâdın gerekliliğine dair ifadeler sahabe döneminde bu faaliyetin varlığını göstermektedir. Rivayete göre kendisi minberdeyken "أَو يَأْخُذَهُم عَلى تَخَوُّفٍ"[17] âyetinde geçen تخوف kelimesinin ne anlama geldiğini sorunca Hüzeyl kabilesinden ihtiyar bir adam bu kelimenin "eksiltmek"[18] anlamı taşıdığını söylemiştir.

---

[10] İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 396-397; Ayrıca bk. Muhammed et-Tevencî ve Racî el-Esmer, *Muʿcemu'l-mufassal fî ʿulumi'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 1: 33.

[11] Harun Öğmüş, "Arap Dili ve Tefsirle İlgili Şevâhid Literatürü", *Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 10 (2015), 28-29.

[12] Muhammed b. Tayyîb el-Fâsî (öl. 1170/1752), *Şerhu Kifâyeti'l-mutehaffiz*, thk. Alî Hüseyn Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1403/1983), 95.

[13] Kemâluddîn b. Muhammed el-Enbârî (öl. 577/1181), *el-İğrâb fî cedeli'l-iʿrâb ve Lumeʿu'l-edille*, thk. Saʿîd el-Afgânî (Suriye: Matbaatü'l-Câmiati's-Sûriyye, 1377/1958), 45; el-Enbârî, *Esrâru'l-ʿArabiyye*, thk. Muhammed Razî Muhammed Medkûr (Kuveyt: el-Vaʿyu'l-İslâmî, 1436/201), 77, 89, 125, 141.

[14] Muhammed ʿÎd, *el-İstişhâd ve'l-ihticâc bi'l-luga* (Mısır: Alemü'l-Kütüb, 1408/1988), 85-86.

[15] Harun Öğmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 71.

[16] Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Arap Dilinde İlk İstişhad", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (1989), 369; İstişhâdın ortaya çıkışında lahnın etkili olduğunu iddia edenler vardır. bk. İsmail Demir, "İbn Muʿtî'nin Kitâbu'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 3 (2015), 17.

[17] en-Nahl 16/47.

[18] التخوف kelimesi Hüzeyl ve Ezd Şenûe kabilelerinde bu anlamda kullanılmıştır. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf ʿan hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-teʾvîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb'il-Arabî, 1407/1986), 2: 608.

Halife Ömer bunun üzerine adamdan, vermiş olduğu anlamı destekleyecek bir delil istemiştir. İhtiyar adam cahiliye dönemine ait bir şiirden örnek verince Hz. Ömer orada bulunanlara yönelmiş ve "*Cahiliye şiirini benimseyin çünkü onda sizin Kitâb'ınızın tefsiri vardır*." ifadelerini kullanmıştır.[19] Ayrıca diğer sahabiler de bu işe önem vermiş, hem şiiri hem de Arap kullanımını istişhâd faaliyetlerinde kullanmışlardır.[20] Bu konuda örnek olarak verilebilecek en önemli şahsiyet İbn Abbâs (öl. 68/687)'tır. Kaynaklar Nâfiʿ b. Ezrâk'ın[21] (öl. 65/685) İbn Abbâs ile Kur'ân'daki bazı garîb kelimelerin anlamıyla ilgili görüştüğü geçmektedir.[22] İbn Abbâs Arap şiirinden şâhitler getirmesi onun sahabeler arasında şiirle istişhâd konusunda temayüz ettiğini göstermektedir. Zira el-Ferrâʾ (öl. 207/822)'nın *Meʿâni'l-Kurân* adlı eserinde İbn Abbâs'ın ihticâc ettiğine dair ifadeleri de bunu desteklemektedir.[23] Diğer taraftan İbn Abbâs sadece Arap şiiriyle ihticâcla yetinmemiş aynı zamanda âyetlerle[24] ve bedevilerin sözleriyle[25] de istişhâd faaliyetinde rol almıştır.

Yukarıdaki rivayetleri beraber değerlendirildiğinde garîb kelimelerin izahı için yapılan istişhâd faaliyetleri Kur'ân'ı anlama çabasının bir ürünü olmakla beraber daha sonra ortaya çıkan nahiv çalışmalarına mesnet teşkil etmiştir.[26]

2. İhticâc ve İstişhâd Delilleri

İbn Kemâl Paşa'nın eserinde nahiv kurallarının teşekkülünde istişhâdda bulunduğu delillere geçmeden önce genel olarak nahiv usulünün kaynaklarını oluşturan başlıklara kısaca değinmek yerinde olacaktır.

2.1. Naklî Deliller

Konuda çalışma yapan gerek dil gerekse gramer âlimleri naklî delilleri semâ kavramı içerisinde ele almışlardır.

---

[19] Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî (öl. 671/1273), *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (el-Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 10: 110-111.

[20] Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî (öl. 328/940), *Kitâbu îzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâʾ*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan (Dımaşk: Matbûʿâtu Mecmeʿi'l-Luğâti'l-Arabiyye, 1391/1971), 61.

[21] Hâricîler'in Ezârika fırkasının lideridir. bk. Mustafa Öz, "Nâfiʿ b. Ezrâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 289-290.

[22] Muhammed b. Yezîd el-Müberrid (ö. 286/900), *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 3: 5 vd.; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (öl. 911/1505), *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (el-Kâhire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Amme li'l-Kitâb, 1394/1974), 2: 68 vd.

[23] Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâʾ (öl. 207/822), *Meʿâni'l-Kurân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî, Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrut: Dâru's-Surûr, ts.), 1: 153-178, 2: 3, 3: 32.

[24] el-Ferrâʾ, *Meʿâni'l-Kurân*, 1: 173

[25] İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu îzâh*, 71.

[26] Öğmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, 87 vd.

2.1.1. Semâ

Nahiv âlimleri söz konusu kavramı Kur'ân-ı Kerîm, Hz Peygamberin sözleri ve Arap kelâmı olarak farklı başlıklarda incelemişlerdir.

2.1.1.1. Kur'ân-ı Kerîm ve Kıraatler

Kur'ân-ı Kerîm Allah kelâmı oluşu ve en yüksek tevâtür derecesine sahip olması bakımından en doğru sözdür ve dil ile ilgili herhangi bir meselelerde nahiv âlimlerinin ilk kaynağıdır.[27] Bu konuda ulema arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Hatta kıraat âlimlerinin sahih bir kıraatta aradığı üç şarta[28] rağmen bazı nahivciler ister mütevâtir ister şâz olsun bütün kıraatlerle istişhâdın câiz olduğunu bildirmişlerdir. Hatta kıyasa muhalif olsa da şaz kıraatlerle ihticâcta bulunulabileceği iddia edilmiştir.[29] Fakat dil ekolleri kıraatleri istişhâda konu yapma açısından aynı davranmamışlardır. Örneğin Basralılar kendi oluşturdukları nahvî kurallara uymayan kıraatleri ya zayıf kabul ederek reddetmişler[30] ya da te'vîl etmişlerdir. Hatta bazen bu kıraatleri görmezden gelmişlerdir.[31] Kûfeliler ise kurrânın üzerinde ittifak ettiği kıraatleri sahih kabul edip onlarla istişhâdı kabul etmiş olmakla beraber bazen Arap dilinde benzeri olmayan rivayetleri kabul edip etmeme açısından farklı düşünmüşlerdir.[32] Örneğin el-Ferrâʾ böyle bir kıraati reddetme yoluna giderken bazıları bunları kabul edip yeni bir nahvî kural inşa etmişlerdir.[33] Öte yandan söyleyeni belli olmayan şiirle ihticâcı kabul edip, kıraatler konusunda şüphe duyan nahivcilere yönelik bazı eleştiriler de yapılmıştır.[34] Özellikle İbn Hazm (öl. 456/1064) bu konuda sert bir tutum sergilemiştir.[35]

---

[27] Hadîce el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve usûlu'n-nahv fî Kitâbi Sîbeveyhi* (Kuveyt: Matbûʿâtu Câmiʿati Kuveyt 1394/1974), 29.

[28] Sahih bir senetle Hz. Peygambere nisbet edilmesi, Hz. Osman Mushaf'ına uyması ve Arap dili ve kurallarıyla çelişmemesi. bk. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (öl. 833/1429), *en-Neşr fi'l-kırââti'l-ʿaşr*, thk. Muhammed Dabbâʿ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1: 9.

[29] es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihî* (el-Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1434/2013), 171; İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) de aynı görüşte olduğu söylenebilir. bk. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi'ş-şevâzzi'l-kırââti ve'l-izâh ʿanhâ*, thk. en-Necdî Nâsıf, Abdulhâlîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl Şiblî (İstanbul: Dâru Sezgîn, 1406/1986), 1: 32.

[30] el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 47.

[31] Mahmûd Ahmed Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-ʿArabî* (Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1407/1987), 43.

[32] el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 47.

[33] Nahle, *Usûlu'n-nahv*, 45.

[34] el-Afgânî, *fî Usûli'n-nahv*, 31 vd.

[35] Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâʾ ve'n-nihal* (el-Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 3: 107 vd.; Fahruddîn er-Râzî (öl. 606/1210) de bu konuda şaşkınlığını ifade etmektedir. bk. Fahruddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 9: 45.

Diğer taraftan Ku'ân'ın ihticâc için ilk kaynak olarak kabul edildiği söylense de ilk dönem nahiv eserlerine bakıldığında şiirle istişhâdın daha yaygın olduğu görülmektedir. Fakat bu durum nahiv âlimlerinin Kur'ân'ın ikincil kaynak olarak değerlendirdikleri anlamına gelmemektedir. Arap'ın divanı olarak yaygın bir şekilde varlığını sürdüren şiirin zaten Kur'ân'da geçen garîb kelimelerinin izahında ihticâc için kullanılmakta oluşu buna etken olabilir.[36]

2.1.1.2. Hz. Peygamber'in Sözleri

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra hadisler nahiv usulünde ikinci temel kaynak kabul edilmiştir.[37] Hz. Peygamber'in "أَنَا أَفْصَحُ العَرَب" ifadeleri[38] dili en güzel ve en doğru konuşanın kendisi olduğunu belirtmektedir. Bu bakımından hadislerin bu alanda kullanımı kaçınılmaz görülmektedir. Özellikle lügat ilmi açısından değerlendirildiğinde hadislerle istişhâdın yaygın olduğu bilinmektedir. Bu durum el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn* adlı sözlük çalışmasında müşahede edilmektedir.[39] Fakat her ne kadar kaynaklarda hadislerin dil kurallarını belirlemede ikincil kaynak olduğu söylense de pratikte buna belli bir döneme kadar rastlanmadığı da söylenebilir. Ayrıca hadislerin nahiv çalışmalarında kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağı hakkında ilk dönemlerde herhangi bir tartışma da bize kadar ulaşmış değildir.[40] Bununla beraber ilk dönem eserlerinde az da olsa hadislerle istişhâd edildiği görülmektedir. Örneğin Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eserinde çok az hadisle istişhâd etmiş hatta bir kısmının hadis olduğu dahi belirtmemiştir.[41] İlk dönem eserlerinde az sayıda hadisle istişhâdın sebebi nahiv âlimlerinin sadece lafızlara önem vermesi ve hadislerin çoğunun mana ile rivayet edilmesi olabilir.[42] Ayrıca bu durum hadislerin tedvin faaliyetiyle de ilişkilendirilebilir.

---

[36] Musâ Sâlim İbrâhîm el-Culeydân, "Bedruddîn Aynî ve menhecuhu'n-nahvî fî Kitâbihî ʿUmdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, dirâse nahviyye, tahlîliyye" (Yüksek Lisans Tezi, Gazze, Câmiatu'l-İslâmiyye, 2009), 52 vd.

[37] Hadîce el-Hadîsî, *Mevkifu'n-nuhât mine'l-ihticâci bi'l-Hadîsi'ş-Şerîf* (Irak: Daru'r-Reşîd, 1401/1981) 14; Yusuf Sancak, "Hadîsin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhad ve Edebi Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları", *EKEV Akademi Dergisi 9*, sy 24 (2005), 192.

[38] el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî (ö. 516/1122), *Şerhu's-Sünne*, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983), 4:202.

[39] Sözlüklerde hadislerle istişhâd için bk. İbrahîm Yılgıner, "Halîl b. Ahmed'in Kitâbü'l-Ayn'da Hadisle İstişhadı" (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2021), 30 vd.

[40] el-Hadîsî, *Mevkifu'n-nuhât*, 15.

[41] Öğmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, 105-106.

[42] Abdulhamîd Şelegânî, *Mesâdiru'l-luga* (Trablus: el-Münşeâtu'l-Âmme, 1391/1982), 164.

Kaynaklarda Hadislerle istişhâd konusunda müteahhirûn nahiv âlimleri arasında üç farklı görüşün ortaya çıktığı belirtilmektedir.[43]

İbnu'd-Dâî (öl. 680/1281) ve Ebû Hayyân'ın (öl. 745/1344) hadislerle istişhâda pek sıcak bakmadığı ifade edilmiştir. İbnu'd-Dâî'ye göre mütekaddimûn nahiv âlimleri mana ile rivayet edilmeleri sebebiyle hadisleri dilsel çalışmalarda kullanmamışlardır.[44] İbn Hayyân istişhâdda bulunması sebebiyle hocası İbn Mâlik'i eleştirmiştir.[45] Bu âlimlerin hadisle istişhâdı reddetme sebebi iki açıdan değerlendirilmiştir. Özellikle hadislerin mana ile rivayetine izin verilmesi, Hz. Peygamberin söylediği sözlerin ilk şekliyle korunmadığı anlamına gelmektedir. Bu ise mana ile rivayet edilen sözlerin fesâhâtini yitirmiş olabileceğini gösterir. Diğer taraftan hadis rivayeti yapanlar arasında aslen Arap olmayanların bulunması lahnın hadislere sirayetine sebep olmuştur. Hâlbuki Hz. Peygamber Arapların en fasihidir.[46] Fakat el-Hadîsîye göre Ebu Hayyân mutlak olarak hadislerle istişhâdı reddetmemiş, fasih Araplardan nakledilmeyen hadislere şüpheyle yaklaşmıştır. Onun belli şartlar altında hadislerle istişhâda sıcak baktığı söylenmiştir.[47]

Yukarıda zikredilen âlimlerin aksine İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672/1273) hadislerle istişhâdı en yaygın şekilde kullanan ilk nahiv âlimi olma özelliğine sahiptir. Özellikle *et-Teshîl* adlı eserinde bu durum göze çarpmaktadır.[48] İbn Hişâm (öl. 761/1361),[49] ed-Demâmînî (öl. 827/1424) gibi âlimler de eserlerinde hadislerle istişhâdı Kur'ân ve Arap şiirinin yanında kullanmışlardır.[50] İbnu'd-Dâî'ye göre İbn Harûf (öl. 609/1213) da hadislerle istişhâdda bulunmuştur.[51] İbnu't-Tayyîb el-Fâsî (öl. 1170/1757) eserinde İbn Cinnî (ö. 392/1002), el-Cevherî (öl. 400/1009), İbn Sîde (öl. 458/1066), el-Harîrî (ö. 516/1122), es-Süheylî (öl. 581/1185) gibi âlimle-

---

43 Mahmûd Hüsnî Mahmûd, "İhticâcu'n-Nahviyyîn bi'l-Hadîs", *Mecelletu Mecmeʿi'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Urdûniyye* sy 3-4 (1979), 44; Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5*, sy 5 (1987-1988), 166 vd.; Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 9 (1990), 70 vd.

44 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 187 vd.

45 Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (öl. 745/1344), *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-teshîl*, thk. Hasen Hindâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1418/1997), 2: 154; Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî (öl. 1093/1682), *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-ʿArab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (el-Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997), 1: 10.

46 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 178 vd.

47 el-Hadîsî, *Mevkifu'n-nuhât*, 317 vd.

48 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 179; el-Afgânî, *fî Usûli'n-nahv*, 50.

49 Ayşe Meydanoğlu, "İbn Hişâm el-Ensârî'nin Dilsel İstişhadlarında Kıraatlerin Yeri" (Doktora Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi, 2018), 56 vd.

50 el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 10 vd.

51 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 188.

rin de hadislerle istişhâd ettiklerini belirtmiştir.[52] ed-Demâmînî'ye göre nahvî meselerde de şer'i meselelerde olduğu gibi hadisler kaynak olarak kullanılabilir. Çünkü ona göre nahvî kuraların tespiti için zannı gâlip yeterlidir. Bu durum ona göre hadislerle istişhâd edilmesini gerektirmektedir.[53] Diğer taraftan hadislerle istişhâdın câiz olduğunu iddia edenler hadislerin Arap şiirinden daha sağlam bir yolla rivayet edildiğini, bu yüzden daha güvenilir sıhhat şartları taşıdığını iddia etmişlerdir.[54] İbn Hazm ise Hz. Peygamberin nübüvvetinden önce bile Arapların en fasihi olduğunu ifade ederek bu konuda hadislerle istişhâdın gerekli olduğunu vurgulamıştır.[55]

Diğer taraftan hadislerin belli şartları taşıması halinde dilsel faaliyetlerde kullanılabileceğini ileri süren âlimlerin ilki eş-Şâtibî'dir (öl. 790/1388).[56] Kendisi lafzen rivayet edilen hadislerin bulunduğunu, özellikle ibadet amaçlı zikredilen ifadelerin ve çeşitli kabilelere gönderilen mektupların dilsel konularda istişhâda elverişli olduğunu söylemiştir.[57] es-Suyûtî'nin de lafzî rivayetle nakledilen hadislerle istişhâdı onayladığı, mana ile rivayet edilen hadisler konusunda ise İbn Hayyân gibi düşündüğü dile getirilmiştir.[58]

2.1.1.3. Arap Kelâmı (Nesir ve Şiir)

Fesahatine güvenilir Arapların mensûr veya manzûm fark etmeksizin naklettikleri sözlerle dilsel kuralların tespiti için ihticâcta bulunmak nahiv âlimleri tarafından ittifakla kabul edilmiştir.[59] Her ne kadar kalıplaşmış olmaları sebebiyle darb-ı meseller lafzî değişime kapalı olsalar da[60] bu faaliyette yeteri kadar yer almamışlardır. Ayrıca bedevi Arapların sözleri de nahiv kitaplarında fazlaca yer bulmamıştır. Hatta şiirle kıyas edildiğinde yok denecek kadar az sayıda nesir ile istişhâdda bulunulmuştur.[61]

---

52 İbnu't-Tayyib, *Şerhu Kifâye*, 96.

53 el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 15.

54 Muhammed Hıdır Hüseyn, *Dirâsât fi'l-ʿArabiyye ve târîhihâ* (Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1380/1960), 169 vd.

55 İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 108.

56 el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 65; *Mevkifu'n-nuhât*, 25; Muhammed Hızır Hüseyn bu görüşü desteklemektedir. bk. Muhammed Hıdır Hüseyn, "el-İhticâc bi'l-Hadîs fi'l-luga", *Mecelletü'l-Mecmeʿi'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Melikî*, sy 3 (1997), 208 vd.

57 İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtibî, *el-Mekâsidu'ş-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâseti'l-Kâfiye*, thk. Muhammed es-Seyyid Osmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971), 3: 242 vd.; el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 12 vd.

58 el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 12; es-Suyûtî'nin görüşleri için bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, 178 vd.

59 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 171.

60 es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ʿulûmil'l-lugati'l-ʿArabiyye*, thk. Fuat Alî Mensûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009), 1: 375.

61 Öğmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, 109.

Nahiv âlimleri her işittikleri nesir veya şiirle istişhâdda bulunmaktan kaçınmışlardır. Hem zaman hem de mekân bakımından dilsel malzeme incelemeye tabi tutulmuştur. İster nesir isterse nazım olsun dilsel ifadelerle ihticâc belli kabilelere mahsus kılınmıştır. Özellikle Arap olmayan toplumlarla karışık halde bulunan Lahm, Cüzâm, Kudâa, Tağlîb gibi Arap kabilelerden dilsel veri almaktan uzak durulmuştur. Bunların aksine başta Kureyş[62] olmak üzere Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl, Kinâne ve Tây kabileleri kendilerinden istişhâdda bulunulan en fâsih kabilelerden sayılmışlardır.[63]

Nahivcilerin büyük bir çoğunluğu hicri II. Asrın ortalarına kadar nakledilen dilsel verileri hüccet kabul etmiştir.[64] Aynı durum Arab dîvânı[65] olarak kabul edilen şiir için de geçerlidir. Özellikle yaşadıkları dönem itibariyle şairler; câhiliyyûn, muhadramûn, islâmiyyûn ve müvelledûn/mühdesûn olarak farklı kısımlarda incelenmiştir.[66] Nahiv âlimleri müvelledûn şairler haricinde diğer tabakalara ait şairlerin şiirleriyle istişhâdı genel olarak kabul etmiştir.[67]

2.2. Aklî Deliller

2.2.1. Kıyas

Nahiv âlimlerinin dilsel kurallar ortaya koyarken delil olarak kullandıkları aklî delillerin en önemlisi kıyastır. Kıyas bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşma işlemidir.[68] Asıl, fer‘, illet ve hüküm olmak üzere dört unsurdan oluşan kıyas, terim olarak "*Aralarındaki ortak bir illet sebebiyle nakledilmeyenin hükmünü nakledilene hamletmektir.*"[69] Her ne kadar kıyas dilde genel kuralların oluşmasında bir delil olarak kabul edilip kullanılıyor olsa da ekoller arasında kıyasın işlerliği farklılık arz etmektedir.

---

[62] Kureyş'in en fasih kabile olduğu söylenmiştir. Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî (öl. 395/1004), *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga*, thk. Ahmed Hasen Besic (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 28; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî, el-ʿasru'l-Câhilî* (el-Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 132; el-Afgânî, *min Târîhi'n-nahv* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 19; Fahruddîn Kabâve, *Târîhu'l-ihticâci'n-nahvî bi'l-Hadîsi'ş-Şerîf* (Halep: Dâru'l-Mültekâ, 1425/2003), 51.

[63] es-Suyûtî, *el-İtkân*, 191 vd.

[64] el-Afgânî, *fî Usûli'n-nahv*, 19.

[65] el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 100.

[66] el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 5 vd; En yaygın tasnifin bu olduğu söylenmiştir. bk. Ali Eroğlu, "Şiirle İstişhad ve İstişhad Açısından Medârik", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 11 (1993), 329; Diğer bir tasnif için bk. Muhammed b. Sellâm el-Cumahî (öl. 231/846), *Tabakâtu'ş-şuʿarâʾ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 26 vd.

[67] el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 106.

[68] İbrahîm Enîs, *min Esrâri'l-luga* (el-Kâhire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1398/1978), 8.

[69] el-Enbârî, *el-İğrâb*, 45.

Bunula birlikte mütekaddim ve müteahhir nahiv âlimleri kıyası etkin bir şekilde kullanmışlardır.[70]

3. İbn Kemâl Paşa'da İhticâc ve İstişhâd

İbn Kemâl Paşa eserini her ne kadar özet bir nahiv kitabı olarak telif etmiş olsa da ele aldığı nahvî meselelerle ilgili Arap kelamından şâhitler sunmuştur.

Bu başlık altında müellifin Kurâ'n-ı Kerîm, Hadisler, Arap şiiri ve meseller gibi naklî; kıyas gibi aklî delillerden vermiş olduğu bir kısım örnekler ele alınacaktır.

3.1. Kur'ân ile İstişhâd

İbn Kemâl Paşa eserinde en fazla Kur'ân'ı Kerim ile istişhâdda bulunmuştur. Müellif yüz otuz dört âyeti istişhâda konu yapmıştır.[71]

Kemâlpaşazâde Kur'ân-ı Kerîm'i şâhit olarak sunmadan önce çoğu kere " قوله تعالى, كما في قوله تعالى, كقوله تعالى" gibi ifadeleri kullanmıştır.[72] Bunların yanında bazen sadece نحو kelimesini[73] kullanmış bazen de bir şey zikretmeden doğrudan âyeti şâhit getirmiştir.[74] Kıraatler hususunda farklı bir metot izlememekle beraber bazen " بقراءة حمزة ve بِقراءة عبد الله " ifadesiyle kırâatın kârîsine işaret etmiştir.[75]

Kemâlpaşazâde çoğu kere âyetin şâhit olarak kullanacağı kısmını ele almıştır. Örneğin o mefulün bih konusunu ele alırken bazı yerlerde kesret-i isti'mâlden dolayı fiilin semâî olarak hazfedilmesi gerektiğini bildirir. Bu duruma Nîsâ Suresi 171. âyetinin sadece istişhâda konu olan " اِنْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ" kısmını delil getirir. Ona göre hazfedilmiş اقصدوا fiili âyette yer alan خيرا kelimesinin nasb etmiştir.[76] Bu duruma müellifin fiilin başkası tarafından yapılamaması durumunda meçhul şekliyle kullanılabileceğine dair Enbiyâ Suresinin 37. âyetinde " خُلِقَ الإنْسَانُ" kısmı bir diğer örnek olarak gösterilebilir.[77] Ayrıca fiil cümlesinde olumsuzluk edatının bazen haz-

---

[70] Kıyasın tanımı, kısımlar, rükünları ve kıyas kaynaklı nahvî tartışmalar için bk. Muhammed Hasen Abdulazîz, *el-Kıyâs fi'l-lugati'l-ʿArabiyye* (el-Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1415/1995); Muna İlyas, *el-Kıyâs fi'n-nahv* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1405/1985); Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas: Bir Nahiv Usul ilmi Kaynağı* (Van: Ahenk Yayınları, 2007).

[71] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 322 vd.

[72] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*,107, 131, 139, 144, 159, 160, 163, 187, 213.

[73] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 121, 173, 177, 187, 275.

[74] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 105.

[75] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 161.

[76] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 120.

[77] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 240.

fedildiğine dair Yûsuf Suresinin 89. âyetinde yer alan " تَاللَّه تَفْتَؤُ " kısmı bu duruma farklı bir örnek olarak sunulabilir.[78]

Müellif bazı yerlerde ise âyetin tamamını zikreder ve şâhit kısmına vurgu yapar. Muzâfın hazfedilmesi durumunda muzâfun ileyhin onun yerine kâim olduğuna dair ihticâca konu yapılan Ârâf Sûresinin 4. âyeti bu duruma bir örnek teşkil eder. " وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ " âyetinde قرية kelimesinin muzâfı أهل hazfedilmiş, mezkûr kelime irab bakımından onun yerine geçmiştir.[79] Müellif أيّ ism-i mevsûlünün murab fakat sılasının mübtedâsı hazfedildiğinde zamme üzere mebnî olduğu görüşünü aktarırken bu duruma Meryem Suresinin 64. âyetini delil getirir. İbn Kemâl " ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا" âyetinde أَيُّهُمْ ifadesinden sonra هو zamirinin hazfedilmesi sebebiyle hazfedilen kelimeye duyulan ihtiyaç dolayı ismi mevsûlün mebnî olduğunu ifade eder.[80] Ayrıca tahfif edilmiş olmasına rağmen amel etmesinin vacip olduğu أن'i meftûhaya dair Beled Suresinin 7. âyetinin tamamı yani " أَيَحْسَبُ أَنْ لَمْ يَرَهُ أَحَدٌ" ifadesi yukarıdaki duruma bir diğer örnektir.[81]

İbn Kemâl Paşa çoğu kere ele aldığı meseleyi sadece bir âyeti şâhit göstererek delillendirir. Örneğin müellif, إِذَا'dan sonra isim gelmesi durumunda söz konusu edatın şart anlamı taşıdığına ve âmilinin hazfedildiğine İnşikâk Suresinin ilk âyetini "إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ" delil getirir.[82] Müellif muzâfun ileyhin hazfi konusunda bilgileri aktarırken muzâfun ileyhin aynı zamanda ikinci muzâf olması durumunda her ikisinin de hazfedilebileceğine dair "فَقَبَضَتْ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ" şeklindeki Tâhâ Suresinin 96. âyetini tek şâhit olarak aktarır. Bu âyette hazfedilen kısmın ise "حافر فرس" olduğunu bildirir.[83]

Müellif, bazen aynı konuya dair iki veya daha fazla âyeti şâhit olarak sunar. Medih ve zem fiillerini açıklarken bir karinenin bulunması şartıyla mahsûsun hazfedilebileceğine dair getirmiş olduğu "نِعْمَ الْعَبْدُ"[84] ve " فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ" âyetleri[85] bu duruma örnek verilebilir. Ona göre birinci âyette أيّوب ikinci âyette ise نحن ifadesi mahsûs olarak hazfedilmiştir.[86] لَوْ ve

---

[78] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 282; Diğer örnekler için bk. 97, 104, 105,112, 119, 121, 159, 161, 163, 177, 200, 213, 242, 273.

[79] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 156.

[80] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 188; Bu görüş Sîbeveyhi'ye nispet edilmiştir. Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. İmîl Bedîʿ Yaʿkûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009), 2: 419 vd.

[81] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 269; Tamamı zikredilen bazı âyetler için bk. 107, 130, 156, 179, 199.

[82] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 199.

[83] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 156.

[84] Sâd 38/30.

[85] Zâriyât 51/48.

[86] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 260.

لَولَا'nın cevabında لharfinin gelmesi ve hazfedilmesine şâhit olarak getirdiği "وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيَاطِينَ"[87] ve "لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا" âyetleri[88] de bu duruma birer örnektir.[89] Haberin teaddüdü konusunda haberin atıflı veya atıfsız birden fazla olabileceğini ifade ettikten sonra haberin atıfsız geldiğine dair "وَهُوَ الغَفُورُ الوَدُودُ ذُو العَرْشِ المَجِيدُ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ" âyetlerini[90] şâhit olarak zikretmiştir. Zira âyetlerde geçen الغفور, الودود, ذوالعرش, المجيد ve فعال kelimeleri هوmübtedâsının haberleridir.[91]

Kemâlpaşazâde bazen Kur'ân-ı Kerîm'in yanında farklı delillerde kullanmıştır. Örneğin müellif mübtedânın hakîkî veya takdîrî bir isim olması gerektiğini vurgularken takdiri oluşuna dair Bakara Suresinin 184. âyetinde geçen "وَأَنْ تَصُومُ خَيْرٌ لَكُمْ" kısmını şâhit olarak sunar ve izahını yaptıktan sonra "تَسْمَعُ بِالمُعَيْدِيِّ خَيْرٌ مِن أَنْ تَرَاهُ" meselini[92] ikinci delil olarak aktarır. Müellife göre her iki şâhitte takdîrî olarak isim olan mübtedâya birer örnektir.[93]

İbn Kemâl Paşa efâlu'l-mukârebe, fi'l-i taaccüb, tâu't-te'nîs, tenvîn ve nûnu te'kîd gibi konularda[94] hiç bir âyeti istişhâdda kullanmamış buna mukabil harfi cerler ve istifhâm gibi konularda ise[95] hemen hemen her alt başlıkta bir âyeti şâhit olarak zikretmiştir.

İbn Kemâl Paşa eserinde az sayıda kıraat ile istişhâdda bulunmuştur. Gayri munsarif konusunu işlerken şiirde zaruret durumunun yanı sıra kafiye uyumu ve kendisiyle beraber kullanıldığı munsarif bir kelimeye uygun olması için gayri munsarif bir kelimenin munsarif okunabileceğine dair İnsan Suresinin 4. âyetini "سَلَاسِلا وَأَغْلَالًا" şâhit olarak sunar.[96] Zira söz konusu سلاسل kelimesini Ebû Caʿfer (öl. 130/747),[97] Nâfiʿ (ö. 169/785)[98] ve el-Kisâî (öl. 189/805)[99] tenvinli okumuşlardır.[100] Fakat İbn Kemâl kârîlerin isimlerini zikretmez.

---

87 Nisâ 4/83
88 Vâkıâ 56/70.
89 İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 314.
90 Burûc 85/14-16.
91 İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 107.
92 Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (öl. 518/1124), *Mecmeʿu'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1374/1955), 1: 129.
93 İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 104.
94 bk. İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 250, 254, 311, 315, 317,
95 İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 270, 300-303.
96 İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 84.
97 Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Caʿfer el-Kârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 116.
98 Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, "Nâfiʿ b. Abdurrahmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 287-289.
99 Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, "Kisâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 69-70.
100 İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 394.

Kemâlpaşazâde atıf konusunu anlatırken Kûfeliler'in harfî cerrin tekrarlanmaksızın mecrûr muttasıl bir zamire atfedilmesine mütevâtir bir kırâati şâhit getirerek cevaz verdiklerini söyler. Kûfeliler'e göre mütevâtir kıraat imamlarından Hamza (öl. 156/773)[101] ...بِهِ والأَرْحَامِ şeklinde[102] الأرحام kelimesini mecrûr okumuştur. Müellif, kıraatı kabul etmekle beraber söz konusu âyette takdiri bir ب harfinin olasılığından bahsederek Kûfeliler'in görüşünü zayıf bulur.[103] Burada İbn Kemâl Paşa Kûfelilerce getirilen delilin istişhâda konu olamayacağına vurgu yaparak getirilen delili te'vîle yönelmiştir.

İbn Kemâl Paşa bir ismin mebnî bir isme izafe edilmesi sebebiyle mebnî olabileceğine dair kıraatleri şâhit olarak kullanır. Buna delil olarak Meâric suresinde geçen "عَذَابِ يَوْمئِذٍ"[104] ifadesini zikreder. Söz konusu âyette geçen يومئذ kelimesindeki م harfinin hem fetha hem de kesra olarak mütevâtir kıraatlerde yer aldığını ve fetha olarak okunması durumunda mebnî olduğunu beyan eder.[105]

Müellif, isimlerde tesniye konusunu izah ederken tesniye bir kelimenin başka bir tesniye kelimeye muzâf olması durumunda belli şartlarda cemi olarak gelebildiğine dair Abdullah b. Mesʿûd'a (öl. 32/652) nispet edilen bir okunuşu delil getirir. İbn Kemâl "فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا" şeklinde[106] geçen اَيْمَان kelimesinin lafzen cemi manen ise tesniye olduğunu söyler.[107] Fakat Ramazan Ege'nin de işaret ettiği gibi İbn Mesʿûd tarafından Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik yapılan tefsir mahiyetindeki açıklamalar kıraat olarak kabul edilmemiştir.[108] Buna rağmen İbn Kemâl söz konusu sahabenin açıklamalarını eserinde kıraat olarak aktarmıştır.

Müellif, mütevâtir olmayan kıraatleri de kullanmıştır. Örneğin muzâri fiilin cezm eden edatlardan إذن'i ve amel şartlarını ele alırken bu harfin atıf ile beraber kullanıldığında kendinden sonra gelen fiilde amel edebileceğine dair İsrâ Suresinin 76. âyetini "وَإِذَنْ لَا يَلْبَثُونَ" delil getirir.[109] Bu âyetin mütevâtir kıraatler dışında وَإِذَنْ لَا يَلْبَثُوا şeklinde okunduğuna vurgu yapar.[110]

---

[101] Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 511-513.
[102] Nisâ 4/1.
[103] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 161.
[104] Meâric 70/11.
[105] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 169. Söz konusu kelimeyi Ebû Caʿfer, Nâfiʾ ve el-Kisâî fetha diğerleri ise kesra okumuşlardır. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 289.
[106] Âyetin aslı فاقطعوا أيديهما şeklindedir. Mâide 5/38.
[107] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 213.
[108] Ege, "İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi", 74-75.
[109] İsrâ 17/76.
[110] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 233; ez-Zemahşerî, Übey b. Kaʿb (öl. 33/654) kıraatinde söz konusu edatın amel ettiğini zikreder. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 641.

İbn Kemâl Paşa kıraatleri delil olarak sunmadan önce veya sonra farklı delillerden örnekler vermemiştir. Bu durum aslında İbn Kemâl Paşa'nın yöntemini de göstermektedir. Çünkü çoğunlukla nahvî konulara bir delille iştişhâtta bulunmayı tercih etmiştir.

3.2. Hadis ile istişhâd

İbn Kemâl Paşa eserinde üç yerde hadis ile istişhâdda bulunmuştur. Bunlardan birincisi cemi bir ismin tesniyesinin yapılabileceğine dair " مَثَلُ المُنَافِقِ كالشَّاةِ العَائِرَةِ بَيْنَ الغَنَمَيْنِ" hadisidir.[111] Müellife göre غَنَم cemi bir isimdir ve بَيْنَ القَطِيعَةِ مِنَ الغَنَم te'vîliyle tesniye şekliyle kullanılmıştır.[112] İkincisi فِي harfi cerrinin ta'lîl anlamı taşındığına dair zikrettiği " إِنَّ امْرَأَةً دَخَلَتْ النَّارَ فِي هِرَّةٍ حَبَسَتْهَا" hadisidir.[113] Söz konusu hadiste فِي harfi cerri sebep bildirmektedir.[114] Üçüncüsü ise ise م harfinin harfi tarifte bulunan ل harfi yerine kullanıldığına dair Hz. Peygamberin "لَيْسَ مِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ" şeklindeki sözleridir.[115] Fakat İbn Kemâl bu ifadenin Benî Tay kabilesine ait bir kullanım olduğunu söylemiştir.[116]

3.3. Şiir ile İstişhâd

İbn Kemâl Paşa Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en fazla şiirle istişhâdda bulunmuştur.[117] Çoğu zaman "قول الشاعر"[118] bazen " قولك, قوله, قولها"[119] bazen ise sadece نحو ifadesiyle beyti aktarmıştır.[120]

İbn Kemâl Paşa cahiliyyûn, muhadramûn ve islâmiyyûn dönemi şairlerinden istişhatta bulunmuştur. Şâhit olarak kullandığı bazı şiirlerin kâilleri bazılarının ise ölüm tarihleri bilinmemektedir. Ramazan Egen'nin tespitine göre Kemâlpaşazâde'nin istişhâdda bulunduğu şairlerden yaklaşık %16.5'i Câhiliyyûn, % 16.5'i Muhadramûn, % 49.5'i İslâmiyyûn şâirlerinden oluşmaktadır. Geriye kalan %16.5'i ise yaşadığı dönemin tespiti mümkün olmadığından herhangi bir tabakaya dâhil edilmemiştir. Bu bilgi

---

[111] Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî (öl. 241/855), *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 9: 99.
[112] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 214.
[113] Hadis kaynaklarda daha çok فِي هرة ربطتها şekliyle yer bulmaktadır. bk. İbn Hanbel, *el-Müsned*, 16: 344.
[114] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 275.
[115] İbn Hanbel, *el-Müsned*, 39: 84.
[116] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 313.
[117] Ramazan Ege'ye göre recezler ile beraber yirmi sekiz, Abdullah Muhammed eş-Şemrânî'ye göre ise yaklaşık yirmi beş yerde şiirle istişhâdda bulunulmuştur. Bk. Ege, "İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi", 76; eş-Şemrânî, "et-Tefkîru'n-nahvî ʿinde İbn Kemâl Bâşa", 33.
[118] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 132, 136, 137, 149, 179, 186, 277, 293, 294.
[119] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 133, 150, 187, 279.
[120] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 101, 115, 125, 219, 280.

İbn Kemâl'in güvenilir şâirlerin şiirleriyle ihticâcta bulunduğunu göstermektedir.[121]

İbn Kemal Paşa çoğu yerde şiirin sadece istişhâda konu olan kısmını paylaşmıştır. Örneğin kendisi öznenin kim olduğu önem arz etmediğinde nâibu fâilin hazfedilebileceğine dair "لَيْتَ شَبَابًا بُوعَ فَاشْتَرَيْتُ" beytini[122] şâhit olarak sunmaktadır.[123] Müellif أن'i meftûhada şeʾn zamirinin hazfinin caiz olduğuna şâhit olarak ele aldığı beytin "إنَّ مَنْ يَدْخُل الكَنِيسَةَ يَوْمًا"[124] kısmını zikreder. Bu beyitte إنَّ şart ismi olan من'in başına bu şekilde gelmeyeceğinden dolayı hazfedildiğini bildirir.[125] Müellif medih ve zem fiillerini aktarırken Kûfeliler'e göre bu fiillerin başına harfi cer gelebileceğine dair beytin "أَلَسْتُ بِنِعْمَ الجَارُ" kısmını[126] şâhit olarak sunar. Kûfeliler'e göre bu fiillerin isim olarak anlaşıldığına imada bulunur.[127]

İbn Kemal Paşa eserinde şâhit olarak sadece dört beyti tam olarak aktarır.[128] Örneğin müellif tahzîrin إيَّاك من الأسد, إياك عن الأسد ve إياك والأسد şeklinde farklı kullanımların olduğunu zikrettikten sonra harfi cerrin farklı sebeplerden dolayı hazfedilebileceğini, bunlardan birisinin ise mecrûrunun mukadder bir أن'i meftûha bulunan mastar olması durumunda gerçekleştiğini beyan eder. Bu duruma örnek olarak "*Sakın kimseyle tartışma, çünkü o hem kötülüğü çağırır hem de kendine çeker*" anlamındaki:

وَإيَّكَ إيَّاكَ المِرَاءَ فَإنَّهُ إلَى الشَّرِّ دَعَّاءٌ وِلِلشَّرِّ جَالِبُ

beytini[129] şâhit olarak getirir. İbn Kemâl'e göre cümlede من hazfedilmiş ve المراء kelimesi أن تماري şeklinde takdir edilmiştir.[130]

İbn Kemâl iğrâ bahsinde teşvike konu olan ismin tekrarına örnek olarak "*Kardeşine önem ver, çünkü kardeşi olmayan kimse silahsız savaşa koşan gibidir*" anlamındaki:

---

[121] Şâirlerin isimleri için bk. Ege, "İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi", 76-77.

[122] er-Recez beytindeki bu beyt Ruʾbe b. el-ʿAccâc'a (öl. 145/762) aittir. لَيْت فَهَلْ يَنْفَعُ شَيْئًا لَيْت لَيْتَ شَبَابًا بِيعَ فَاشْتَرَيْت "*Keşke gençlik satılsa da satın alsam! Fakat bu fayda sağlamaz, çünkü o gitti mi geri dönmez.*" Velîm b. Verd el-Burûsî, *Mecmûʿu eşʿâri'l-ʿArab vehuve müştemilʿalâ Dîvâni Ruʾbe b. el-ʿAccâc* (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, ts.), 171.

[123] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 101.

[124] el-Ahtal'e (öl. 92/710) nispet edilen el-hafîf bahrindeki bu beyte ulaşamadık bk. Mecîd Tarâd, *Dîvânu'l-Ahtal* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.) Kaynaklarda beyt إنَّ مَنْ يَدْخُل الكَنِيسَةَ يَوْمًا يِلْقَ فِيهَا جَآذِرًا وَظِبَاءَ şeklinde geçmektedir. "*Kiliseye giren orada antilop yavruları ve ceylanlara benzeyen (Hristiyan kadınları) görür.*"

[125] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 179.

[126] et-Tavîl veznindeki bu beyt Hassân b. Sâbit'e (öl. 60/680) aittir. أَلَسْتُ بِنِعْمَ الجَارُ يُولِفُ بَيْتَهُ لِذِي العُرْفِ ذَا مَالٍ كَثِيرٍ وَمُعْدِمَا "*İster fakir ister zengin olsun misafire evimi açıp hoş karşılayan değil miyim?*" Ebü'l-Velîd Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Hassân b. Sâbit* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994), 218.

[127] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 258.

[128] Dördüncü beyt için bk. İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 187.

[129] et-Tavîl veznindeki bu beyt el-Fazl b. Abdirrahmân'a aittir. bk. Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî (öl. 379/989), *Tabakâru'n-nahviyyîn vel'lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (el-Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1404/1984), 53.

[130] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 132.

أَخَاكَ أَخَاكَ إِنَّ مَنْ لَا أَخًا لَهُ كَسَاعٍ إِلَى الهَيْجَاءِ بِغَيْرِ سِلَاحِ

beyti[131] delil getirir. Söz konusu beyitte إِلْزَمْ fiilinin hazfedilip iğrânın bu şekilde gerçekleştiğini zikreder.[132]

Müellif إنّ ve benzerlerinin isimlerinin şeʿn zamiri haricinde hazfedilmediğini fakat bu konuda farklı bir rivayetin olduğunu bildirir. Mutlak olarak söz konusu harflerin isimlerinin hazfedilebileceğine dair "*Sen Dab kabilesine mensup biri olsaydın beni tanırdın, fakat sen koca dudaklı bir zencisin*." anlamındaki

وَلَكِنَّ زِنْجِيٌّ عَظِيمُ المَشَارِف فَلَوْ كُنْتَ ضَبِّيًّا عَرَفْتَ قَرَابَتِي

beyti[133] zikreder. Söz konusu beyitte istişhâda konu olan لكن kısmıdır ve ك zamiri hazfedilmiştir.[134]

3.4. Mesel ile istişhâd

İbn Kemâl Paşa eserinde yedi yerde atasözüyle istişhâdda bulunmaktadır. Bunlardan birisi Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ikinci şâhit olarak sunulmuştur.[135] Diğerleri ise ele alınan meseleye dair birinci şâhit olarak zikredilmiştir. Örneğin İbn Kemâl Paşa mübtedânın lafzen veya takdîren bir sıfatı bulunursa nekre gelebileceğine dair "شُخْبٌ فِي الإِنَاءِ وَشُخْبٌ فِي الأَرْضِ" atasözünü[136] mübtedânın takdîren bir sıfatla tahsis edildiğine şâhit göstermektedir. Ona göre bu mesel "شُخْبٌ مِنَ اللَّبَنِ فِي الإِنَاءِ وَشُخْبٌ آخَرَ مِنْهُ فِي الأَرْضِ" şeklinde anlaşılmıştır.[137] Bu konuda verilebilecek bir diğer örnek mübtedânın kullanım sıklığı sebebiyle hazfinin câiz olduğuna dair " رَمْيَةٌ مِنْ غَيْرِ رَامٍ" meselidir.[138] Müellife göre burada hazfedilen mübtedâ هذه kelimesidir.[139] Müellif, sıla cümlesini ele alırken sılanın bütünüyle hazfedilebileceğine dair "بَعْدَ اللَّتَيَّا وَالَّتِي" meselini[140] şâhit olarak kullanmıştır. Fakat meselde geçen ismi mevsûllerin felaket ve musibet anlamları taşıdığı zaman kaydıyla bu durumu sınırlandırmıştır.[141]

---

[131] et-Tavîl veznindeki bu beyt farklı kişilere nispet edilmiştir. bk. İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 133.

[132] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 133.

[133] Hemmâm b. Gâlib Ferezdak, (öl. 114/732), *Dîvânu Ferezdak*, thk. Abdullâh es-Sâvî (Mısır: Matbaʿatu's-Sâvî, 1355/1936), 481.

[134] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 149.

[135] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 104.

[136] Bu mesel bir işi bazen doğru bazen yanlış yapanlar için "bir sağım yere bir sağım kaba" anlamında kullanılır. el-Meydânî, *Mecmeʿu'l-emsâl*, 1: 360.

[137] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 106.

[138] Abdülmelik b. Muhammed es-Seʿâlibî (öl. 429/1038), *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, thk. Abdulfettâh Muhammed (el-Kâhire: ed-Dâru'l-Arabiyye, 1403/1983), 294; Söz konusu mesel kaynaklarda daha çok .....ربّ رمية şekliyle geçmektedir. bk. el-Meydânî, *Mecmeʿu'l-emsâl*, 1: 299.

[139] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 114.

[140] Bir işten sıkıntı çeken kişinin "bütün bu felaketlerden sonra" o hataya düşmeyeceğini ifade etmesi anlamını taşır. bk. el-Meydânî, *Mecmeʿu'l-emsâl*, 1: 92.

[141] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 185; Diğer meseller için bk. 107, 128, 162.

3.5. Kıyas İle İstişhâd

Esrârun'n-nahv incelendiğinde İbn Kemâl'in kıyası etkin bir şekilde kullandığı müşahede edilir. Zira çoğu kere o, ele aldığı nahiv kuralının gerekçesini belirtir. Bunu yaparken nahvî kıyası kullanır. Örneğin cemi müennesi sâlimlerin ref halinde zamme, nasb ve cer halinde kesre aldıklarını belirttikten sonra neden nasb halinde kesre aldıklarını kıyas deliliyle ortaya koymaya çalışır. Müellife göre cemi müennesi sâlimler cemi müzekker sâlimlere göre ferdir. Cemi müzekkeri salimler ref halde "vav", nasb ve cer halde ise "ya" almaktadırlar. Dolayısıyla nasb halleri cer halinde bulunması gereken harf ile irab almaktadır. Fer olan cemi müennesi salim de nasb halinde cer alameti olan kesreyi alarak fer olarak asla uymuş yani kıyas edilmiş olmaktadır. İbn Kemâl Paşa burada kıyas yapılmasına sebep olan illeti asla uygunluk olarak değerlendirmiştir.[142]

İbn Kemâl Paşa çoğu kere kıyas terimini kullanmadan nahvî kuralları açıklar. Örneğin ليس'ye benzeyen ما ve لا'nın amelini ele alan müellif, isimleri ile haberleri arasına bir kelimenin girmesi veya olumsuzlukları إلّا ile bozulması durumunda söz konusu harflerin amel etmediğini aktarır.[143] Aslında müellif dolaylı olarak kıyas işlemine dikkat çekmektedir. Çünkü bu harfler ليس'ye kıyasla amel etmişlerdir. Benzerlik ortadan kalkınca kıyasa konu durum da ortadan kalkmıştır.

İsimlerin mebnî olması kıyas işleminin bir sonucudur. Müellif mebnî isimlerin gerekçelerini izahında farklı benzerlikleri kıyas terimini kullanmadan açıklar. Örneğin mübhem isimlerin sıfat veya sılaya ihtiyaç duymaları bakımından harflere[144], أين'nin mana bakımından istifham hemzesine[145], مَن ve ما'nın soru ismi olarak istifham hemzesine, şart ismi olarak ise sıfat ve sılaya ihtiyaç duymaları sebebiyle harflere benzerliği söz konusu isimlerin mebnî olmasına gerekçe sayılmıştır.[146]

Müellif, ismi fâil, ismi mefûl ve sıfâtı müşebbehe gibi şibhi fiillerin lafzen ve manen muzâri fiillere benzerliği sebebiyle belli şartlarda amel ettiklerinden bahseder. Fakat bunları izah ederken kıyas terimini kullanmaz.[147]

İbn Kemâl Paşa lafızlar arasındaki benzerliği kıyas işleminin gerekçesi/illeti kabul eder. Örneğin عشرون ve أولو gibi lafızların cemi müzekkere lafzî benzerliklerinden dolayı aynı irabı aldıklarını belirtir.[148] Benzer durumu gayri munsarif isimlerin cer ve tenvîn kabul etmemesinde dile ge-

---

[142] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 79.
[143] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 151.
[144] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 179.
[145] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 169.
[146] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 187.
[147] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 221 vd.
[148] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 80.

tirmektedir. Çünkü gayri munsarif kelimeler çoğu kere lafzen fiillere benzemektedir ve fiiller de isimlere göre ferdirler. Bu illetler birleştiğinde söz konusu kelimeler fiiller benzerliklerinden dolayı isimlere ait olan kesreyi ve tenvîni alamamaktadır.[149] Fakat harfi tarif ve muzâf olmaları durumunda aralarındaki benzerlik illeti kalktığından kıyas işlemi de ortadan kalkmakta ve söz konusu kelimeler munsarif olmaktadır.[150]

Müellif bazen kıyasa sebep olan benzerlik yönünü belirtmez. Örneğin nakıs fiillerin isimlerinin fâile, haberlerinin ise mefûle benzerliğinden bahseder. Fakat hangi yönden birbirine benzediklerini izah etmez.[151]

İbn Kemâl Paşa bazen istiʿmâlî kıyası kullanmıştır. Örneğin أسود ve أبيض gibi renk bildiren kelimelerin أفعل vezninde kiyâsî olduklarını zikreder.[152] Zira renk ve kusur bildiren birçok kelime bu vezinde gelmiştir. Söz konusu yapıda bulunan kelimeler incelenmiş ve bunların أفعل vezninde geldikleri müşahede edilmiştir. Sonuçta bu işlem genel kural haline dönüşmüştür. İşte bu genel kural istiʿmâli kıyas olarak nitelenir. Buna dilsel kıyas da denilmiştir.[153] Bu duruma zâit ب harfi cerrini bir diğer örnek olarak verebiliriz. Zira müellif هل soru edatı ile başlayan bir isim cümlesinin haberinin veya ليس'nin haberinin başına söz konusu harfi cerrin gelmesini kıyâsî olarak nitelemektedir.[154]

İbn Kemâl Paşa her ne kadar nahiv kaidelerini oluştururken kıyası etkin şekilde kullansa da semânın dilsel kuralları belirlemede önceliğe sahip olduğunun farkındadır. Örneğin sıfat olarak kullanılacak kelimelerin müennesleri yapılırken müenneslik tâsı almalarını kıyasî olarak nitelendirmesine rağmen حَائِض ve طَالِق gibi kelimelerin semâen söz konusu müenneslik alametini almadan kullanıldıklarına vurgu yapar.[155]

Sonuç

İbn Kemâl Paşa'nın *Esrâru'n-nahv*'i nahiv ilmine dair önemli bir eserdir. Kısa ve öz bir çalışma olmasına rağmen müellif sadece nahvi meseleleri beyan ile yetinmemiş gerek Kur'ân-ı Kerîm'den gerek Hadislerden gerekse Arap şiiri ve emsâlinden deliller getirmiştir. İstişhâd faaliyetinde en fazla Kur'ân-ı Kerîm'den istifade etmiştir. Çoğu kere âyetin tamamı yerine ilgili kısmını zikretmiştir. Ayrıca İbn Kemâl kıraatleri de delil olarak ele almış, bazen kendi görüşünü desteklemek için te'vîle başvurmuştur. Az sayıda hadisi delil getirmekle beraber darb-ı meseller dışında diğer

[149] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 84.
[150] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 93.
[151] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 246.
[152] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 224.
[153] İbrâhîm Enîs, *min Esrâri'l-luga*, 8.
[154] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 276.
[155] İbn Kemâl, *Esrâru'n-nahv*, 206.

delillerden farklı olarak sadece istişhâda konu kısım yerine hadisin tamamını zikretmiştir. Müellif Arap şiirinden de yararlanmıştır. Şâhit olarak sunmuş olduğu beyitlerin genel olarak ihticâcı kabul edilen şâirler tabakasından seçmiştir. Daha çok bir meseleyle ilgili tek bir şâhitle yetinmiş farklı delillere ihtiyaç duymamıştır. Bazı konularda naklî delilleri hiç kullanmamış bazılarında ise cömert davranmıştır. Bunların yanında gramer meselelerini açıklarken kıyası etkin şekilde kullanmış, bazen illet ve benzerliklere dikkat çekmiştir.

Kaynakça

Abdulazîz, Muhammed Hasen. *el-Kıyâs fi'l-lugati'l-ʿArabiyye*. el-Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1415/1995.

el-Afgânî, Saʿîd. *fî Usûl'i-nahv*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1407/1987.

el-Afgânî, Saʿîd. *min Târîhi'n-nahv*, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.

Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Caʿfer el-Kârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 116. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altıkulaç, Tayyar. "Hamza b. Habîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Altıkulaç, Tayyar. "Kisâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Altıkulaç, Tayyar. "Nâfiʿ b. Abdurrahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 287-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bâbetî, Azîze Fevvâl. *Muʿcemu'ş-şüʿarâi'l-câhiliyyîn*. Beyrut: Dâru Sadr, 1419/1998.

el-Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-ʿArab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. el-Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997.

el-Beğavî, el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Şerhu's-Sünne*. thk. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983.

Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-5 (1987-1988), 165-175.

el-Burûsî, Velîm b. Verd. *Mecmûʿu eşʿâri'l-ʿArab vehuve müştemil ʿalâ Dîvâni Ruʾbe b. el-ʿAccâc*. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, ts.

el-Culeydân, Musâ Sâlim İbrâhîm. *Bedruddîn Aynî ve menhecuhu'n-nahvî fî Kitâbihî ʿUmdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Dirâse nahviyye, tahlîliyye*. Yüksek Lisans Tezi, Gazze, Câmiatu'l-İslâmiyye, 2009.

Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas: Bir Nahiv Usul ilmi Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.

Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-ʿArabî, el-ʿAsru'l-Câhilî*. el-Kâhire: Dâru'l-Meʿârif, ts.

Demir, İsmail. "İbn Muʿtî'nin Kitâbu'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2015), 16-35.

Durmuş, İsmail. "İstişhad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-teshîl*. thk. Hasen Hindâvî. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1418/1997.

Ege, Ramazan. *İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalara Kısa Bir Bakış*. Doktora Tezi, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.

el-Enbârî, Kemâluddîn b. Muhammed. *el-İğrâb fî cedeli'l-iʿrâb ve Lumeʿu'l-edille*. thk. Saʿîd el-Afgânî. Suriye: Matbaʿatü'l-Câmiʿati's-Sûriyye, 1377/1958.

el-Enbârî, Kemâluddîn b. Muhammed. *Esrâru'l-ʿArabiyye*. thk. Muhammed Razî Muhammed Medkûr. Kuveyt: el-Vaʿyu'l-İslâmî, 1436/2010.

Enîs, İbrâhîm. *Min esrâri'l-luga*. el-Kâhire: Mektebetü'l-Enclû, 1398/1978.

Eroğlu, Ali. "*Şiirle İstişhad ve İstişhad Açısından Medârik*". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1993), 326-358.

Ferezdak, Hemmâm b. Gâlib. *Dîvânu Ferezdak*. thk. Abdullâh es-Sâvî. Mısır: Matbaʿatu's-Sâvî, 1355/1936.

el-Ferrâʾ, Yahyâ b. Ziyâd. *Meʿâni'l-Kurân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî, Muhammed Alî en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru's-Surûr, ts.

el-Hadîsî, Hadîce. *eş-Şâhid ve usûlu'n-nahv fî Kitâbi Sîbeveyhi*. Kuveyt: Matbûʿâtu Câmiʿati Kuveyt, 1394/1974.

el-Hadîsî, Hadîce. *Mevkifu'n-nuhât mine'l-ihticâci bi'l-Hadîsi'ş-Şerîf*. Irak: Daru'r-Reşîd, 1401/1981.

Hassân b. Sâbit, Ebü'l-Velîd. *Dîvânu Hassân b. Sâbit*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.

Hüseyn, Muhammed Hıdır. *Dirâsât fi'l-ʿArabiyye ve târîhihâ*. Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1380/1960.

Hüseyn, Muhammed Hıdır. "el-İhticâc bi'l-Hadîs fi'l-luga". *Mecelletü'l-Mecmeʿi'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Melikî*, 3 (1997), 197-210.

İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî'l-kırââti'l-ʿaşr*. thk. Muhammed Dabbâʿ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *Kitâbü îzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâʾ*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan. Dımaşk: Matbûʿâtu Mecmeʿi'l-Lugâti'l-Arabiyye, 1391/1971.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi'ş-şevâzzi'l-kırââti ve'l-izâh ʿanhâ*. thk. en-Necdî Nâsıf, Abdulhâlîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl Şiblî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sezgîn, 1406/1986.

İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga*. thk. Ahmed Hasen Besic. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

İbn Hanbel, Ahmed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

İbn Hazm, Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâʾ ve'n-nihal*. 5 Cilt. el-Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.

İbn Kemâl Paşa, Şemsuddîn Ahmed b. Süleymân. *Esrâru'n-nahv*. thk. Ahmed Hasen Hâmid. Nablus: Dâru'l-Fikr, 1422/2002.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem. *Lisânu'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.

İbn Sellâm el-Cumehî, Muhammed b. Ubeydillâh. *Tabakâtu'ş-şuʿarâʾ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

İbn Tayyîb, Muhammed el-Fâsî. *Şerhu Kifâyeti'l-mutehaffîz*. thk. Alî Hüseyn Bevvâb. Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1403/1983.

ʿÎd, Muhammed. *el-İstişhâd ve'l-ihticâc bi'l-Luga*. Mısır: Alemü'l-Kütüb, 1408/1988.

İlyas, Muna. *el-Kıyâs fi'n-nahv*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1405/1985.

Kabâve, Fahruddîn. *Târîhu'l-ihticâci'n-nahvî bi'l-Hadîsi'ş-Şerîf*. Halep: Dâru'l-Mültekâ, 1425/2003.

el-Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. 10 Cilt. el-Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.

el-Lebedî, Muhammed Semîr Necîb. *Muʿcemu mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Mahmûd, Hüsnî Mahmûd. "İhticâcu'n-nahviyyîn bi'l-Hadîs". *Mecelltu Mecmeʿi'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Urdûniyye*, 3-4 (1979), 43-66.

el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecmeʿu'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1374/1955.

Meydanoğlu, Ayşe. *İbn Hîşâm el-Ensârî'nin Dilsel İstişhadlarında Kıraatlerin Yeri*. Doktora Tezi, Elazığ Fırat Üniversitesi, 2018.

el-Müberrid, Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.

Nahle, Mahmûd Ahmed. *Usûlu'n-nahvi'l-ʿArabî*. Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1407/1987.

Öğmüş, Harun. *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

Öğmüş, Harun. "Arap Dili ve Tefsirle İlgili Şevâhid Literatürü". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/10 (2015), 27-45.

Öz, Mustafa. "Nâfiʿ b. Ezrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Arap Dilinde İlk İstişhad". *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1989), 369-383.

er-Râzî, Fahruddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

Sancak, Yusuf. "Hadîsin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhad ve Edebi Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları". *EKEV Akademi Dergisi*, 9/24 (2005), 191-208.

Saraç, M. A. Yekta. *Kemâl Paşazâde Dîvân ve Diğer Şiirler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.

es-Seʿâlibî, Abdülmelik b. Muhammed. *et-Temsîl ve'l-muhâdara*. thk. Abdulfettâh Muhammed. el-Kâhire: ed-Dâru'l-Arabiyye, 1403/1983.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. İmîl Bedîʿ Yaʿkûb. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Kurân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. el-Kâhire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Amme li'l-Kitâb, 1394/1974.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihî*. el-Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1434/2013.

eş-Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Mekâsidu'ş-şâfiye fî Şerhi'l-Hulâseti'l-kâfiye*. thk. Muhammed es-Seyyid Osmân. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971.

Şelegânî, Abdulhamîd. *Mesâdiru'l-luga*. Trablus: el-Münşeâtu'l-Âmme, 1391/1982.

eş-Şemrânî, Abdullah Muhammed. *et-Tefkîru'n-nahvî ʿinde İbn Kemâl Bâşa fî kitâbihî Esrâri'n-nahv*. Yüksek Lisans Tezi, Ürdün, Câmiatu Muʾte, 2011.

Tarâd, Mecîd. *Dîvânu'l-Ahtal*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.

et-Tevencî, Muhammed ve el-Esmer, Racî, *Muʿcemu'l-mufassal fî ulumi'-luga*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.

Tural. Hüseyin. "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1990), 66-79.

Turan, Şerafettin. "Kemâlpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 238-240. (Ankara: TDV Yayınları, 1994).

Yılgıner, İbrahîm. *Halîl b. Ahmed'in Kitâbü'l-Ayn'da Hadisle İstişhadı*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2021.

Yılmaz, Halil İbrahim. *Kemâlpaşazâde'nin Esrâru'n-Nahv'i İle Birgivî'nin İzhâru'l-Esrâr'ının Mukâyesesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2018.

ez-Zebîdî, Muhammed b. Murtazâ. *Tâcu'l-ʿArûs*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretu'l-İlâm, 1385/1965.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf ʿan hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-teʾvîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâb'il-Arabî, 1407/1986.

ez-Zübeydî, Muhammed b. el-Hasen. *Tabakâru'n-nahviyyîn vel'lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. el-Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1404/1984.